

Liberalisme en overheidssteun voor scholen met een levensbeschouwelijk karakter: hoe en waarom?

Leni Franken¹

Abstract – Autonomy-based liberalism and state-support for faith-based schools: why and how?

In this article, two questions are being considered: (1) *Why* should a liberal state support faith-based schools? and (2) under which conditions should this be done? Starting with a defense of autonomy-based liberalism, it has been argued that the liberal state is required to organize good and accessible education. In a second part, we claim that the liberal state should *permit* faith-based schools if they offer good education, but that she is not obliged to subsidize them – although this is a legitimate possibility. However, *if* the government chooses to support faith-based schools, several criteria must be fulfilled. These criteria are elaborated in the third part. In this part, particular attention is given to the tension between the freedom of religion and education of parents and their children on the one hand, and of the religious institutions involved with education on the other hand – a tension that becomes visible within the policy of recruiting pupils and organizing religious activities. Finally, we argue there are some good reasons to support faith-based schools and to support public and private schools on an equal basis. In practice, however, contextual factors will always be decisive for the chosen policy.

Inleiding

Sinds enkele decennia is er tussen politieke filosofen een debat aan de gang over overheidssteun voor scholen met een levensbeschouwelijk karakter. Ondanks de liberale insteek van deze filosofen, lijkt er geen eensgezindheid te bestaan over dit onderwerp: er is niet enkel onenigheid over de vraag *of* de overheid scholen met een levensbeschouwelijk karakter mag ondersteunen, maar ook over de vraag

---

1. Leni Franken is als doctor-assistent verbonden aan het Centrum Pieter Gillies, Universiteit Antwerpen. Contact: Leni.franken@uantwerpen.be

waarom ze dit zou doen, is men het niet eens.²

In een eerste deel van dit artikel verdedigen we het autonomy-based liberalisme en tonen we aan waarom dit liberalisme een algemeen toegankelijke, autonomie-faciliterende vorm van onderwijs vergt. Vervolgens gaan we na hoe de overheid dergelijk onderwijs kan garanderen en argumenteren we dat financiële steun voor scholen met een levensbeschouwelijk karakter is *toegelaten*, maar niet *vereist* is binnen het autonomy-based liberalisme. *Als* de overheid er echter voor kiest om scholen met een levensbeschouwelijk karakter te ondersteunen, moet er aan een aantal criteria voldaan zijn. Deze criteria komen in een derde deel aan bod. Tot slot tonen we aan dat een beleid waarin publieke en private scholen op gelijke basis ondersteund worden, alvast *vanuit een theoretisch standpunt*, te verkiezen is boven een beleid waarin private scholen geen overheidssteun krijgen. Voorwaarde is wel dat de betreffende scholen aan een aantal criteria voldoen.

Liberalisme, neutraliteit en autonomie

Sinds de publicatie van Rawls' *Theory of Justice* (1971) is overheidsneutraliteit een centraal begrip geworden in het liberalisme als politiek-filosofische theorie. In navolging van Rawls verdedigen heel wat hedendaagse filosofen een vorm van rechtvaardigingsneutraliteit (*justificatory neutrality* of *neutrality of aim/intent*): politieke beslissingen mogen niet de bedoeling hebben om bepaalde opvattingen over het goede leven te bevorderen en mogen geen burgers bevoorrechten omwille van hun levensovertuiging. Politieke beslissingen moeten dus op een levensbeschouwelijk neutrale manier gerechtvaardigd worden:

[T]he state is not to do anything intended to favour or promote any particular comprehensive doctrine rather than another, or to give greater assistance to those who pursue it. (Rawls 1988, 262; ook Dworkin 1985, 191)

Ondanks deze neutraliteitseis is het liberalisme niet strikt neutraal te noemen. In tegendeel: het liberalisme is, zoals elke normatieve theorie, gebaseerd op een bepaalde levensovertuiging en op een daarmee samenhangende opvatting over het goede leven. Met Yael Tamir (1995) kunnen we een onderscheid maken tussen *rights-based liberalism* en *autonomy-based liberalism*. In beide vormen van liberalisme worden de individuele rechten en vrijheden beschermd, maar de motivatie hiervoor is verschillend. Het *autonomy-based* liberalisme benadrukt het belang

---

2. Voor discussie, zie o.a. De Jong & Snik 1995, 2002; McDonough 1998; Williams 1998; Brighthouse 1998, 2000, 2002a & b, 2004; Burtonwood 2000, 2003; Short 2002; Jackson 2003; Dagovitz 2004; MacMullen 2004, 2007; Reich 2007.

van individuele rechten omdat ieder individu op zijn minst de *mogelijkheid* moet hebben om zijn of haar opvattingen over het goede leven “te vormen, te herzien en te realiseren” (Rawls 2005, 19). Met andere woorden, autonomy-based liberalisme is gebaseerd op het ‘dunne’ normatieve idee dat ieder individu autonoom moet kunnen kiezen hoe het zijn of haar leven invult en dit recht dient door de overheid beschermd te worden (cf. De Jong & Snik 2002, 575). Toegepast op een actueel voorbeeld: moslima’s hebben het recht om hun geloof te uiten door een hoofddoek te dragen, maar dit recht moet steeds voortvloeien uit de mogelijkheid om hier autonoom voor te kiezen.

Ook in het *rights-based* liberalisme gaat men ervan uit dat burgers het recht hebben om volgens hun waarden, tradities en voorkeuren te leven, zolang dit geen schade toebrengt aan derden (cf. Tamir 1995, 169). Anders dan in het autonomy-based liberalisme, is dit recht echter niet gebaseerd op het idee dat elke burger het recht heeft om zijn of haar levensweg autonoom te *kieszen*. Volgens het rights-based liberalisme heeft ieder individu het recht om te *leven* volgens zijn of haar opvattingen over het goede leven, maar deze opvattingen moeten niet noodzakelijk het resultaat zijn van de mogelijkheid tot vrije keuze. Om op ons voorbeeld terug te komen: elke vrouw heeft het recht om een hoofddoek te dragen, maar de vraag of ze dit al dan niet uit vrije wil kan doen, doet er niet toe.

Volgens Galston (2002, 104-105) is het recht om te *leven* volgens welbepaalde waarden en tradities echter een leeg recht wanneer men niet de mogelijkheid heeft om hier bewust voor te kiezen (wanneer er dus geen exit-optie is). Indien respect voor onze waarden, tradities en voorkeuren van belang is, moeten we respecteren dat deze waarden, tradities en voorkeuren ook kunnen wijzigen. Galston verdedigt dan ook het reële recht op exit: gemeenschappen en groeperingen zijn vrij om zich intern volgens eigen regels en principes te organiseren, *op voorwaarde dat* leden van deze gemeenschappen de reële mogelijkheid hebben om de gemeenschap op eender welk moment te verlaten. Respect voor iemands waarden en voorkeuren brengt ons dus automatisch bij het respect voor de mogelijkheid om deze waarden en voorkeuren autonoom te kiezen – en dit brengt ons bij het autonomy-based liberalisme.

Het feit dat liberalisme is gebaseerd op de idee dat burgers op zijn minst in staat moeten zijn om hun opvattingen over het goede leven te vormen, te herzien en te realiseren, impliceert niet dat de liberale overheid een welbepaalde opvatting van het goede leven zou willen opdringen aan haar burgers. Mason (1990, 445) maakt daarom een onderscheid tussen “een opvatting van het goede en een manier om een opvatting van het goede te bereiken”. Autonomie heeft enkel betrekking op de *manier* waarop het goede wordt nagestreefd, niet op het goede zelf. Autonomie is, met andere woorden, een “waardevol instrument” (Brighouse 1996a, 201; zie ook Steutel & Spiecker 2011, 202) om het goede leven na te

streven. In het autonomy-based liberalisme worden morele opvattingen waarin autonomie niet centraal staat gerespecteerd, op voorwaarde dat deze opvattingen te verenigen zijn met de idee dat autonomie voor medeburgers een instrumentele waarde kan hebben. Kortom, autonomie is een liberaal *recht*, maar geen liberale *plicht*:

The right to autonomy does not imply a *duty* to liberty: members of illiberal communities have the right to live in an illiberal way. But it does entail the duty to respect the liberty rights of other citizens. Even the most minimal conception of liberal morality conflicts with a view that allows communities to violate liberty rights. (de Jong & Snik 2002, 576; ook 581)

We merken hier op dat het onmogelijk is voor de overheid om mensen te dwingen autonoom te leven. Autonomie is immers van nature niet afdwingbaar. Het enige dat de liberale overheid kan – en zou moeten – doen, is het creëren en beschermen van de *voorwaarden* voor een autonoom leven: “One can bring the horse to the water but one cannot make it drink” (Raz 1986, 407; 1988, 165).

Volgens Raz en Kymlicka zijn er drie voorwaarden voor autonomie: negatieve vrijheid of non-interferentie (geen dwang of manipulatie), de ontwikkeling van de nodige mentale kwaliteiten en capaciteiten, en de toegang tot een waaier aan ‘waardevolle’ opties. Voor ons thema is vooral de tweede voorwaarde belangrijk omdat de ontwikkeling van de nodige mentale kwaliteiten en capaciteiten een degelijk, toegankelijk onderwijsstelsel vereist. Binnen het autonomy-based liberalisme is het noodzakelijk dat de overheid liberaal onderwijs voor al haar burgers organiseert, zodat elke persoon de nodige mentale vermogens kan ontwikkelen, die noodzakelijk zijn om autonome keuzes te kunnen maken. In lijn met dit argument stellen Rawls (1971, 87; 275) en Dworkin (1985, 209) dat de liberale overheid een actieve rol heeft in het vrijwaren van degelijk, toegankelijk onderwijs. Enkel op die manier zijn gelijke kansen – i.e. gelijke kansen om een leven te leiden volgens de waarden die men zelf kiest – gegarandeerd.

We kunnen dus besluiten dat een toegankelijk onderwijsstelsel nodig is (1) om de nodige mentale vermogens te ontwikkelen opdat men autonome keuzes kan maken en (2) om gelijke kansen te garanderen, zodat iedereen een leven kan leiden volgens de eigen waarden. Brighouse (2002b, 183) stelt dus terecht dat “de twee principes die [...] het interessantste en belangrijkste zijn in een liberale samenleving, de principes van *persoonlijke autonomie* en van *onderwijsgelijkheid* [zijn]” (onze cursivering).

Verschillende onderwijsmodellen in een liberale staat

Hoewel er in het autonomy-based liberalisme consensus is over de nood aan autonomie-faciliterend onderwijs, bestaat er geen consensus over de manier waarop de overheid dit onderwijs moet organiseren: is het enkel de taak om als overheid onderwijs voor iedereen *mogelijk te maken*, of moet de overheid hiertoe ook zelf onderwijs *organiseren*? In het eerste geval moet de overheid niet noodzakelijk zelf scholen oprichten, maar kan ze dit uitbesteden, bijvoorbeeld aan levensbeschouwelijke instanties. In het tweede geval behoort echter ook het *organiseren* van onderwijs, via de oprichting en financiering van publieke scholen, tot de taken van de overheid. Binnen dit model (dat we onder meer terugvinden in de Verenigde Staten) mag de overheid private scholen niet zomaar verbieden, maar er is geen enkele reden om ze te financieren: de overheid voorziet immers zelf in voldoende publieke scholen om iedereen degelijk onderwijs te verschaffen.

Het feit dat scholen met een levensbeschouwelijk karakter niet *vereist* zijn in een liberale samenleving, hoeft echter niet te betekenen dat dergelijke scholen niet zijn *toegelaten* in een zo een samenleving. Meer zelfs, autonomy-based liberalisme gaat er onder meer vanuit dat ouders – binnen de liberale grenzen (cf. infra) – moeten kunnen kiezen hoe ze hun kind opvoeden en welke normen en waarden ze in deze opvoeding willen meegeven. Hiertoe kunnen ze hun kinderen naar een confessionele school sturen indien ze dat wensen. De overheid dient bijgevolg op zijn minst private scholen als alternatief voor publieke scholen te *erkennen* of toe te laten, mits ze aan een aantal criteria voldoen.

Maar betekent dit alles dat de overheid dergelijke scholen ook moet *financieren of subsidiëren*? Hierover is het autonomy-based liberalisme onbeslist: de overheid *kan* private scholen financieel ondersteunen, maar ze hoeft dit niet te doen. Toch zijn er een aantal goede argumenten om als overheid scholen met een levensbeschouwelijk karakter financieel te ondersteunen.

Vooreerst zijn deze scholen in het belang van de bevolking omdat ze voor onderwijs als een *publiek goed* zorgen. Bovendien worden de *godsdienvrijheid en de vrijheid van onderwijs* (de vrijheid om een school te kiezen én de vrijheid om scholen op te richten) positief ingevuld wanneer de overheid, naast de eigen scholen, ook scholen met een levensbeschouwelijk karakter financiert of subsidiëert. Vanuit een theoretisch perspectief zou men dus kunnen stellen dat een gemengd model te verkiezen is boven een model waarin enkel publieke scholen door de overheid worden gesteund.

Een bijkomstig argument is dat het niet-subsidiëren van private scholen *de facto* kan leiden tot *ongelijkheid*: wanneer private scholen niet gesubsidieerd worden, kunnen in de praktijk vaak enkel rijkere ouders hun kind(eren) naar een private school sturen, terwijl minder gestelde ouders de middelen hiervoor niet

hebben. Zij zijn bijgevolg genoodzaakt om hun kind naar een door de overheid gefinancierde publieke school te sturen (cf. De Jong & Snik 2002, 578-579). Dit is bijvoorbeeld het geval in het Verenigd Koninkrijk en in de Verenigde Staten, waar vele private scholen eigenlijk scholen van en voor de hogere klasse zijn. In deze situatie is de vrije schoolkeuze voor ouders en leerlingen *de facto* minder gegarandeerd en zou de overheid private scholen financieel kunnen ondersteunen om aan deze ongelijkheid tegemoet te komen.

Tot slot wijzen we erop dat de subsidiëring van private scholen op verschillende manieren kan gebeuren. Zo kan de overheid ervoor kiezen om, zoals in België en Nederland, publieke en private scholen volledig (en dus op gelijke basis) te financieren. Ze kan er echter ook voor kiezen om, zoals in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, niet-publieke scholen gedeeltelijk te subsidiëren en aan ouders en/of private (levensbeschouwelijke) organisaties vragen om bij te passen. Daarnaast kan de overheid kiezen voor een systeem van collectieve belastingen voor private scholen (zoals in België en Nederland), of voor een systeem van schoolvouchers. Binnen dit laatste systeem, dat we sinds enkele decennia in een aantal staten van de VSA terugvinden, steunt de overheid private (mogelijks religieuze) scholen niet op een *directe* manier, maar wordt het aan de ouders overgelaten welke school ze voor hun kind(eren) wensen. Op die manier worden zowel de neutraliteit van de staat als de vrijheid van onderwijs (i.c. de vrijheid om een school te kiezen) gerespecteerd. Vanuit een liberaal perspectief, waarin de overheid neutraal dient te zijn, is dit systeem te verkiezen boven een systeem van directe steun.

Neutraliteit en overheidssteun voor scholen met een levensbeschouwelijk karakter: criteria

Respect voor liberale waarden

Omdat onderwijs een deelaspect is van de opvoeding van jongeren, is het geen verrassing dat ouders inspraak willen hebben in de manier waarop het onderwijs wordt georganiseerd. De overheid dient bijgevolg in haar onderwijsbeleid rekening te houden met de belangen van ouders: “The existence of state interests in common schooling provides no reason to ignore parental preferences”, aldus Reich (2007, 717). De belangen van ouders betreffende de opvoeding van hun kinderen is echter niet ongelimiteerd: zo kan – en moet – een liberale overheid zaken zoals kinderarbeid en lijfstraffen verbieden en kan ze een verplicht vaccinatieprogramma uitvoeren omdat dit alles in het belang van het kind is. Op een analoge manier kan de overheid autonomie-faciliterend onderwijs verplicht maken voor alle kinderen. Om dit te garanderen, dienen alle reguliere scholen een

aantal liberale waarden te onderschrijven: er is geen discriminatie en indoctrinatie, leerlingen worden behandeld met gelijk respect, en ethische en politieke onderwijsactiviteiten mogen niet gekant zijn tegen de fundamenteën van onze liberale democratie. Kortom, “the primary culture to be cultivated in denominational schools should be liberal” (De Jong & Snik 2002, 584).

Vrijwaren van de vrijheid van godsdienst en onderwijs

Alle scholen stellen een aantal normen en waarden centraal en hebben daardoor een particuliere identiteit waarop hun pedagogisch project gebaseerd is. Om de vrijheid van onderwijs te garanderen, dient de overheid dit project te respecteren: vrijheid van onderwijs heeft immers niet alleen betrekking op de vrijheid van ouders om een school voor hun kind(eren) te kiezen, maar ook op de vrijheid van ouders en/of bepaalde groeperingen om scholen conform de eigen (levensbeschouwelijke) onderwijsvisie op te richten.

Conform de Wolff et al. (2002, 242) interpreteren we de identiteit van de school op een concrete, contextuele manier: wat wordt gezien als de meest wenselijke confessionele school, is afhankelijk van de context en kan daardoor variëren. Bijgevolg hebben confessionele scholen geen statische, maar een dynamische identiteit: deze identiteit is een tijdelijk gevolg van de interactie tussen de overtuigingen en waarden van de school enerzijds, en de alledaagse praxis anderzijds. Eén van de gevolgen van deze interpretatie is dat (gesubsidieerde) confessionele scholen niet altijd en overal kunnen doen wat ze willen – ook niet onder het mom van hun levensbeschouwelijk karakter. Op dit punt zijn twee zaken van cruciaal belang, omdat ze mogelijks leiden tot spanningen tussen de vrijheid van onderwijs en godsdienst van de inrichtende onderwijsinstanties enerzijds, en de vrijheid van onderwijs en godsdienst van leerlingen en hun ouders anderzijds. Deze zaken zijn (1) het wervingsbeleid van leerlingen en (2) de organisatie van levensbeschouwelijke activiteiten zoals levensbeschouwelijk geëngageerde godsdienstlessen³, gebed en liturgie.⁴

Leerlingenwerving

Een eerste punt van discussie is de leerlingenwerving. Is het toegelaten dat scholen met een levensbeschouwelijk karakter leerlingen uitsluiten omwille van hun (niet-)religieuze achtergrond? Mogen bijvoorbeeld katholieke scholen niet-

3. Wanneer we het in dit artikel over godsdienstlessen hebben, bedoelen we levensbeschouwelijk geëngageerde godsdienstlessen of *education into religion*.

4. Een ander punt van discussie is de aanwerving van personeel. Omdat we in dit artikel echter enkel willen focussen op de godsdienst- en onderwijsvrijheid van ouders en leerlingen, behandelen we dit thema hier niet.

gedoopte of andersgelovige leerlingen weigeren? Kunnen deze scholen, verwijzend naar hun religieuze karakter en hun pedagogisch project, een discriminerend beleid voeren ten aanzien van homoseksuele leerlingen of zwangere tieners?

Zolang deze scholen *substantieel* gesubsidieerd worden met collectief belastinggeld, menen we dat de antwoorden op deze vragen negatief zijn. Hiervoor kunnen er twee complementaire argumenten worden gegeven. Ten eerste is onderwijs een primair goed of een goed dat *vereist* is in een rechtvaardige samenleving. Precies daarom moet onderwijs voor elk kind toegankelijk zijn. In theorie betekent dit dat alle substantieel gesubsidieerde scholen – zowel publieke als private – principieel open moeten staan voor alle leerlingen, wat hun levensbeschouwelijke achtergrond ook mag zijn.

Op dit punt verschillen scholen van bijvoorbeeld sportclubs of religieuze groeperingen. Overheidssteun voor dergelijke organisaties is immers *toegelaten*, maar niet *vereist* in een rechtvaardige samenleving. Ten gevolge van de vrijheid van vereniging kan het wervingsbeleid er selectief en discriminerend zijn: noch sport, noch religie zijn *vereist* in een rechtvaardige samenleving en bijgevolg is een discriminerend wervingsbeleid geen probleem. Voorwaarde is wel dat diverse organisaties gelijke kansen hebben om publieke fondsen te werven. Wat betreft onderwijs staan de zaken er anders voor: *als* de overheid ervoor kiest om private scholen financieel te ondersteunen, moeten *alle* leerlingen gebruik kunnen maken van deze scholen omdat onderwijs – georganiseerd in publieke of in private scholen – *vereist* (en niet enkel toegestaan) is in een rechtvaardige samenleving.

Een tweede en gerelateerde reden om substantieel gesubsidieerde private scholen toegankelijk te maken voor iedereen, is dat elke burger (ongeacht zijn of haar levensbeschouwing) belastinggeld betaalt voor onderwijs als een publiek goed. Bijgevolg moeten *alle* gesubsidieerde scholen toegankelijk zijn voor *alle* leerlingen, wat hun levensbeschouwing ook mag zijn. Enkel op die manier kunnen de vrijheid van onderwijs en gelijke onderwijskansen gerealiseerd worden.⁵

Op dit punt kan er echter een spanning bestaan tussen deze eis van algemene toegankelijkheid enerzijds, en het respect voor de particuliere identiteit van scholen anderzijds. Met andere woorden, de vrijheid van onderwijs, opgevat als de vrijheid van (levensbeschouwelijke) onderwijsinstellingen om scholen op te

5. In de praktijk zijn niet *alle* scholen toegankelijk voor *alle* leerlingen omdat bijvoorbeeld het studieaanbod, het onderwijsniveau, de aanwezigheid van bijzondere faciliteiten of van specifiek lesmateriaal niet gelijk is in alle scholen. Wanneer scholen hierdoor niet voor iedereen toegankelijk zijn, is er echter geen probleem in een liberale samenleving omdat de redenen hiervoor objectieve, neutrale redenen – en geen religieuze of niet-neutrale redenen – zijn. Bovendien dient de liberale overheid er voor te zorgen dat ze voldoende varieert in haar onderwijsinstellingen op het gebied van studiekeuze, faciliteiten, etc. en dat deze onderwijsinstellingen geografisch voldoende verspreid zijn. Op die manier zouden leerlingen geen problemen mogen hebben om een school te vinden die in overeenstemming is met hun onderwijsbehoeften.

richten, kan in conflict zijn met de vrijheid van onderwijs van ouders en leerlingen (de vrijheid van ouders/leerlingen om een school conform de eigen levensbeschouwing te kiezen). Dit brengt ons bij een tweede controversieel punt: de organisatie van levensbeschouwelijke activiteiten.

Levensbeschouwelijke activiteiten

Om de vrijheid van onderwijs te garanderen, moeten scholen met een levensbeschouwelijk karakter – i.h.b. confessionele scholen – de mogelijkheid hebben om hun onderwijsbeleid op specifieke geloofsovertuigingen te baseren en om bijvoorbeeld gebedsmomenten, godsdienstlessen en liturgische vieringen te organiseren. Omdat sommige scholen dergelijke zaken opvatten als een integraal deel van hun religieuze identiteit, kunnen ze er zelfs verplicht worden gemaakt voor alle leerlingen. Doordat de overheid echter rekening moet houden met de godsdienst- en onderwijsvrijheid van alle ouders en leerlingen, kan dit strikte, nauwgezette onderwijsbeleid niet in alle omstandigheden en contexten (volledig) door de overheid gesubsidieerd worden. Hier onderscheiden we twee mogelijkheden.

Ten eerste is het mogelijk dat de overheid scholen met een levensbeschouwelijk karakter subsidieert en dat dit aantal gesubsidieerde scholen representatief is voor het aantal ouders/leerlingen dat voor dergelijke scholen kiest. Als deze scholen in staat zijn om autonomie-faciliterend onderwijs te verzorgen en als ze principieel openstaan voor alle leerlingen, is er in feite geen reden om subsidies voor deze scholen te beperken – ook niet wanneer ze hun levensbeschouwelijke activiteiten verplicht maken. Zolang het aandeel van confessionele scholen representatief is voor het aantal gelovigen, zijn er immers voldoende alternatieven voor ouders/leerlingen die niet kiezen voor een confessionele school. Hierdoor zijn de vrijheid van onderwijs en de godsdienstvrijheid voor ouders/leerlingen én voor de religieuze onderwijsinstellingen gegarandeerd, ook wanneer confessionele scholen een substantiële meerderheid vormen. Dit laatste was bijvoorbeeld het geval in de Lage Landen tot en met de jaren 1960: de meeste scholen waren er, net zoals de meeste burgers, katholiek of protestants.

Het is echter ook mogelijk dat het aantal confessionele scholen niet (langer) in overeenstemming is met de levensbeschouwelijke opvattingen van ouders en leerlingen. Door de secularisering en toenemende diversiteit, lijkt het er sterk op dat de Lage Landen zich momenteel in deze situatie bevinden. In deze context (i.e. wanneer het aantal religieuze scholen niet representatief is voor het aantal gelovigen), dient de overheid haar onderwijsbeleid aan te passen, zodat de vrijheid van onderwijs voor alle ouders/leerlingen gegarandeerd is. Hiertoe zijn er twee mogelijkheden. Idealiter evolueert dit model naar een model waarin het aantal publieke en ‘private’ (confessionele) scholen is aangepast aan de religieuze noden van de

burger. Dit betekent dat de overheid meer publieke ('neutrale' of 'seculiere') scholen moet subsidiëren en/of een gediversifieerd aantal private scholen moet subsidiëren. Op die manier is de schoolkeuze niet enkel *de iure*, maar ook *de facto* gegarandeerd.

In de praktijk blijkt dit echter niet altijd een optimale en realistische oplossing. Wanneer confessionele scholen de nodige expertise hebben verworven en degelijk onderwijs aanbieden, en wanneer deze scholen toegankelijk zijn voor alle leerlingen (ongeacht hun levensbeschouwing), kan het contraproductief zijn om deze scholen af te schaffen in naam van de onderwijsvrijheid (van de ouders/leerlingen). In deze specifieke situatie kan de overheid daarom beslissen om haar ondersteuningsbeleid voort te zetten, maar enkel indien substantieel gesubsidieerde scholen niet enkel *de iure*, maar ook *de facto* toegankelijk zijn voor leerlingen met andere levensbeschouwelijke overtuigingen. Om dit te realiseren, kan de overheid eisen dat de identiteit van confessionele scholen op een zeer ruime manier wordt geïnterpreteerd en dat religieuze activiteiten (gebed, liturgie, godsdienstlessen) er optioneel worden gemaakt. Wanneer dit het geval is, kunnen ook leerlingen die er een andere levensbeschouwing op nahouden, worden ingeschreven in confessionele scholen, zonder dat ze worden gedwongen deel te nemen aan religieuze activiteiten die ze zelf niet onderschrijven. Hierdoor blijft hun godsdienst- en onderwijsvrijheid gewaarborgd.

Om de onderwijsvrijheid van religieuze onderwijsinstellingen in het hierboven geschetste systeem te vrijwaren, mag de overheid deze instellingen nooit *verplichten* om hun religieuze activiteiten optioneel te maken. Het is dus best mogelijk dat een aantal confessionele scholen de vrijheid van godsdienst en onderwijs – en dus de vrijheid om hun pedagogisch project op een strikte manier te interpreteren en religieuze activiteiten verplicht te maken – verkiest boven overheidssteun. Andere scholen zullen dan weer geneigd zijn om hun pedagogisch project minder strikt te interpreteren (en hun religieuze activiteiten optioneel te maken), waardoor ze in aanmerking (blijven) komen voor overheidssteun. In Brighouses woorden, “religious schools [...] have the choice to opt out. They are simply being presented with a new option: more financial security in return for fulfilling a secular function, or refusing that security and refusing the secular function” (Brighouse 2002a, 251).

Men zou hier kunnen opmerken dat de religieuze identiteit van een school echter niet staat of valt met het al dan niet verplicht maken van religieuze activiteiten en godsdienstlessen. Het religieuze ethos behelst meer dan dat. Ook hier zou men de vraag kunnen stellen of de overheid voorwaarden mag stellen aan dit ethos wanneer de betreffende school gesubsidieerd wordt. Welnu, ik doe hier in gelijkaardig voorstel als met religieuze activiteiten: zolang deze scholen in principe toegankelijk zijn voor iedereen en ze zijn afgestemd op het aantal leerlingen/

ouders dat vragende partij is voor dergelijke scholen, kunnen ze hun levensbeschouwelijk ethos strikt invullen. Dit kan bijvoorbeeld betekenen dat ethische thema's zoals homoseksualiteit, abortus en euthanasie vanuit een bepaald religieus perspectief worden bediscussieerd, en dat er in de lessen geschiedenis extra aandacht wordt gegeven aan de eigen religieuze traditie. Zolang dit type van scholen representatief is voor de leerlingen die deze scholen bevolken, er aan een aantal objectieve criteria voldaan is én deze scholen principieel open staan voor alle leerlingen, is er vanuit een liberaal perspectief geen probleem met overheids-subsidies. Als dit echter niet (meer) het geval is, kan de overheid ook hier subsidies inperken/beëindigen, of eisen dat deze scholen hun religieus ethos aanpassen in ruil voor subsidies. Enkel op die manier kunnen de vrijheid van godsdienst en onderwijs maximaal gegarandeerd worden.

Vanuit een theoretisch perspectief zijn diverse modellen dus consistent met autonomy-based liberalisme en kunnen al deze modellen gelijke onderwijskansen bewerkstelligen. In de praktijk zullen contextuele factoren allicht beslissend zijn voor het beleid dat een school voert. Wanneer, tengevolge van sociologische veranderingen, een liberaal model is geëvolueerd naar een minder liberaal model, dient het model te worden aangepast, zodat de vrijheid van onderwijs voor iedereen gegarandeerd kan worden. Zolang het gekozen beleid gelijke onderwijskansen garandeert en zo lang onze basisvrijheden – in het bijzonder de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van onderwijs – gegarandeerd zijn, kan het gevoerde beleid blijven bestaan.

Samengevat: de liberale overheid kan private scholen (met een levensbeschouwelijk karakter) subsidiëren, zo lang dit beleid gelijke onderwijskansen en reële godsdienstvrijheid voor iedereen garandeert. Bijgevolg moeten (substantieel) gesubsidieerde scholen toegankelijk zijn voor alle leerlingen. In bepaalde contexten kan de overheid eisen dat deze scholen – in ruil voor volledige financiering – hun religieuze activiteiten optioneel maken of hun ethos minder strikt invullen, zodat de vrijheid van onderwijs niet enkel *de iure*, maar ook *de facto* voor alle leerlingen gegarandeerd is.

Kwaliteitscriteria

Gesubsidieerde scholen met een levensbeschouwelijk karakter moeten een standaardcurriculum dat goedgekeurd is door de overheid, volgen. Op die manier kunnen de algemene onderwijsdoelstellingen vervuld worden. Binnen het autonomy-based liberalisme moet er in het bijzonder aandacht worden gegeven aan de ontwikkeling van leerlingen tot autonome personen met gelijke kansen om zich in de samenleving te ontplooien: “[E]ach child should be provided with realistic opportunities to become an autonomous person, regardless of the values

or ways of life of his parents” (Brighouse 1996b, 464). Zoals we reeds opmerkten, kan en moet de liberale overheid haar burgers niet dwingen een autonoom leven te leiden. Wel dient ze op zijn minst de vrijheid te beschermen van haar burgers die dit wel wensen. Hiertoe dient ze autonomie-faciliterend onderwijs voor iedereen te garanderen. In tegenstelling tot autonomie-bevorderend onderwijs, is dit soort onderwijs neutraal ten aanzien van diverse opvattingen over het goede leven. Dit betekent echter niet dat het onderwijs ook neutraal is ten aanzien van de manier *waarop* een bepaalde opvatting van het goede wordt nagestreefd (cf. Mason 1990, 445). Autonomie-faciliterend onderwijs wil leerlingen immers de *mogelijkheid* geven om autonome keuzes te maken, zonder hen hiertoe te verplichten. Autonomie wordt daarom *gefaciliteerd*, maar niet *gepromoot* (cf. Brighouse 1996b, 466).

Om autonomie-faciliterend onderwijs te realiseren, moeten scholen de beste beschikbare kennis doorgeven: met het doel om autonome keuzes daadwerkelijk mogelijk te maken, moeten leerlingen correct geïnformeerd worden over de diverse mogelijkheden binnen de samenleving. Dit betekent onder meer dat het bewust schrappen van verworven kennis (bv. de evolutieer; informatie over contraceptie) op het curriculum onaanvaardbaar is en dat burgerschapsopvoeding en onderwijs over de diversiteit aan levensbeschouwingen (*education about religion*) tot het reguliere curriculum behoren. Dit laatste is nodig opdat leerlingen degelijk worden voorbereid op een leven in een pluralistische, religieus gediversifieerde samenleving (cf. Franken & Loobuyck 2013). In de woorden van De Jong & Snik (2002, 584): “[I]n denominational schools alternative views should be brought to the fore, children should not be shielded from diversity, and debate must be tolerated and even encouraged.”

Zolang ‘private’ scholen kinderen niet verhinderen om op een kritische en reflexieve manier na te denken, om hun leven op een autonome manier vorm te geven, en om bij te dragen tot gelijke kansen op de arbeidsmarkt, kan de liberale overheid deze scholen toelaten en zelfs subsidiëren als instellingen die tot het publieke goed bijdragen. Wanneer deze scholen echter niet aan deze basisvereisten voldoen, is het vanuit het autonomy-based liberalisme niet legitiem om deze scholen te subsidiëren als instellingen die bijdragen tot basisonderwijs:

A state could justifiably refuse on educational grounds to provide public funds to schools which fail to respect the freedom of pupils to develop into autonomous agents. It is simply inconsistent with the character of a liberal democratic polity to allow public funds be directed to support forms of schooling which may serve to subvert, thwart or frustrate the achievement of human autonomy. (Williams 1998, 36)

Meer zelfs, wanneer ouders weigeren hun kinderen autonomie-faciliterend onderwijs te laten volgen, moet de overheid ingrijpen, opdat *alle jongeren* kunnen worden opgevoed tot ontwikkelde burgers, met de nodige kwaliteiten en vaardigheden die vereist zijn in een liberale democratie. Dit betekent dat de overheid kan eisen dat leerlingen op zijn minst een door de staat goedgekeurd basiscurriculum volgen. Scholen die weigeren dit curriculum te volgen (bv. strikt orthodoxe Joodse scholen; Koranscholen) kunnen door de overheid niet erkend worden als reguliere scholen. Omdat autonomie-faciliterend onderwijs *noodzakelijk* is om jongeren voor te bereiden op een toekomstig leven in een liberale samenleving, kan de overheid eisen dat *alle* leerlingen een aantal basisvaardigheden en de nodige basis-kennis aangeleerd krijgen, wat hun levensbeschouwelijke achtergrond ook mag zijn. Opnieuw kunnen we stellen dat de vrijheid van ouders ingeperkt mag worden wanneer dit in het belang van het kind is (cf. Merry & Karsten 2010, 499; Reich 2007, 719).

Samengevat: de overheid kan – en moet – kwalitatief, autonomie-faciliterend onderwijs, waarin de meest recente beschikbare kennis wordt onderwezen, garanderen. Om dit te doen, kan ze een aantal kwaliteitseisen opstellen en kan ze een aantal algemene onderwijsdoelstellingen formuleren, die iedere gesubsidieerde school dient na te leven. Scholen die dit niet doen, komen niet in aanmerking voor subsidiëring.⁶

Gelijkheid en verschil

Een volgend criterium is dat van gelijkheid en verschil. Wanneer de overheid ervoor kiest om scholen met een levensbeschouwelijk karakter te ondersteunen, moeten scholen van diverse levensbeschouwelijke strekkingen gelijk (*even-handed*) behandeld worden. Wanneer bijvoorbeeld katholieke scholen financiële steun krijgen, moet deze steun ook aan andere scholen met een levensbeschouwelijk karakter (bv. protestantse, Joodse, islamitische scholen) worden gegeven wanneer ze aan de vereiste criteria voldoen. Bovendien moeten ook scholen die *niet* gebaseerd zijn op een religieuze levensbeschouwing (bv. humanistische scholen; freinetscholen; steinerscholen) de mogelijkheid hebben om overheids-subsidies te krijgen. Wanneer de overheid katholieke en protestantse scholen subsidieert, zal ze dus ook steinerscholen of niet-confessionele private scholen moeten subsidiëren als deze scholen degelijk onderwijs voor iedereen aanbieden:

6. Zoals Reich (2007, 721) opmerkt, kunnen de genoemde doelstellingen zowel via publiek, privaat, religieus als ook via thuisonderwijs gerealiseerd worden. Of scholen (of thuisonderwijs) deze doelstellingen ook in de praktijk realiseren, is een empirische vraag. Het is aan de overheid om dit na te gaan en om de diverse onderwijsvormen zo te organiseren dat de algemene onderwijsdoelstellingen worden nageleefd.

[...] The government must not play favorites among perspectives on religion – that is, it must not prefer religion over nonreligion (or vice versa), and it must not prefer one religious sect over another. (Eisgruber & Sager 2007, 207)

Met andere woorden, diverse religieuze en niet-religieuze onderwijsinstellingen moeten gelijke kansen hebben op subsidies wanneer ze op een efficiënte manier degelijk onderwijs verschaffen. Alle private onderwijsinstellingen die hier toe in staat zijn, moeten op een gelijke manier behandeld worden (cf. Greenawalt 2009, 354).

Individuele keuzevrijheid

Wanneer de overheid confessionele scholen subsidieert, moeten leerlingen/ouders steeds de mogelijkheid hebben om voor een niet-confessionele school te kiezen. De aanwezigheid van een “reëel seculier alternatief” is immers noodzakelijk om als overheid “gelijke vrijheid” te garanderen (Eisgruber & Sager 2007, 215): de afwezigheid van (voldoende) seculiere alternatieven kan er immers toe leiden dat leerlingen gedwongen worden om naar een confessionele school te gaan, terwijl dit niet overeenstemt met hun eigen levensbeschouwing.

Om in deze specifieke situatie *reële* keuzevrijheid voor iedereen te garanderen, zou de overheid meer publieke (‘neutrale’ of ‘seculiere’) scholen en/of een gediversifieerd aantal private scholen moeten subsidiëren. Op die manier is echte keuzevrijheid niet enkel *de iure*, maar ook *de facto* gegarandeerd. Wanneer dergelijke veranderingen echter, omwille van pragmatische redenen, op korte termijn niet zijn aangewezen, kan de overheid confessionele scholen aanmoedigen om hun religieuze activiteiten (gebed, liturgie, godsdienstlessen) optioneel te maken in ruil voor (volledige) subsidiëring. Door deze activiteiten optioneel te maken, zijn dergelijke scholen niet enkel *de iure*, maar ook *de facto* toegankelijk voor alle leerlingen, zonder dat hun onderwijs- en godsdienstvrijheid gevrijwaard blijft.

Geen waardeoordelen

Tot slot moet de overheid altijd neutrale argumenten kunnen geven voor haar ondersteuningsbeleid. De enige reden om confessionele scholen financieel te ondersteunen, is hun bijdrage aan onderwijs als een publiek goed en hun aandeel in de realisatie van gelijke kansen en autonomie. Kortom, confessionele scholen zijn, net zoals publieke of niet-confessionele private scholen, instituties die bijdragen tot een rechtvaardige samenleving. Zo lang de overheid neutrale argumenten kan geven om deze scholen financieel te ondersteunen, blijft haar neutrale karakter behouden.

We merken hierbij nog op dat neutraliteit moet worden opgevat als rechtvaardigheidsneutraliteit (*neutrality of justification*) en niet als effectenneutraliteit (*neutrality of outcome*). Het feit dat sommige religieuze scholen makkelijker voldoen aan de vereiste criteria dan andere religieuze scholen en dat ze bijgevolg makkelijker aanspraak maken op overheidssteun, schendt het neutraliteitsprincipe dus niet:

Asking a government not to *aim* to promote or discourage any religion is a realistic political ambition; so also is asking the government to respond to unintended indirect effects by making accommodation. Asking the government to see that the effects of its actions are wholly neutral on various religious groups is to indulge in fantasy. (Greenawalt 2009, 61)

Conclusie: publieke scholen of een gemengd systeem?

Een liberale overheid kan op verschillende manieren voorzien in onderwijs als een publiek goed. Zowel een systeem van publiek (niet-confessioneel) onderwijs als een gemengd systeem van publiek onderwijs *en* gesubsidieerd privaat (confessioneel) onderwijs kunnen in overeenstemming zijn met het autonomy-based liberalisme en de neutraliteitseis. Voorwaarde is wel dat er aan een aantal criteria voldaan is.

Vanuit een theoretisch perspectief lijkt een gemengd systeem te verkiezen en dit op basis van een aantal redenen. Vooreerst vult de overheid de godsdienst- en onderwijsvrijheid in een dergelijk systeem op een positieve manier in: diverse levensbeschouwelijke groeperingen kunnen initiatief nemen om scholen met een specifieke identiteit op te richten, ze kunnen kiezen hoe ze deze identiteit in de praktijk brengen, en ouders zijn vrij om te kiezen of hun kind al dan niet naar een publieke of een private school gaat.

Wanneer publieke en private scholen op gelijke basis gesubsidieerd worden (cf. België en Nederland), is onderwijsvrijheid eveneens gegarandeerd: ouders moeten in deze situatie immers niet bijbetalen voor privaat (confessioneel) onderwijs. Bovendien wordt ook het recht op levensbeschouwelijke opvoeding binnen dit gemengd systeem positief ingevuld, terwijl dit minder het geval is in een systeem waarin enkel publieke scholen gesubsidieerd worden. Idealiter zijn (confessionele) private scholen en publieke scholen zo gediversifieerd dat ze proportioneel corresponderen met het aantal gelovigen en niet-gelovigen en met de diverse levensbeschouwelijke tradities die in de samenleving aanwezig zijn. In dit ideale scenario is elke burger vrij om een school te kiezen die in overeenstemming is met zijn/haar levensbeschouwelijke visie. Dit zou men bijvoorbeeld door middel van een vouchersysteem kunnen realiseren. In de praktijk zal het echter steeds moeilijk

blijven om het aantal scholen met een levensbeschouwelijk karakter af te stemmen op de sociologische realiteit, die voortdurend in verandering is.

We moeten bovendien opletten dat een systeem waarin confessionele scholen gesubsidieerd worden, niet leidt tot segregatie of intolerantie en dat een dergelijk systeem niet leidt tot een ondermijning van de gelijkheid, de godsdienst- en onderwijsvrijheid, en de sociale cohesie. In het bijzonder in een samenleving die gekenmerkt wordt door (toenemende) religieuze diversiteit, en waarin leerlingen moeten worden voorbereid op een leven in die samenleving, is een zeker wantrouwen ten aanzien van een gemengd, gesegregeerd systeem niet onterecht. Het zou echter niet *liberaal* zijn om confessionele scholen te verbieden en/of om subsidies voor deze scholen te weigeren omdat ze mogelijks leiden tot segregatie. Conform het autonomy-based liberalisme moet de mogelijkheid om keuzes te maken niet verboden worden, maar moeten we het framework voor de schoolkeuze zo construeren, dat het niet leidt tot extern pluralisme en interne homogeniteit (cf. Reich 2007: 721). Dit kan bijvoorbeeld door religieuze activiteiten optioneel te maken in substantieel gesubsidieerde confessionele scholen, door als overheid een degelijk basiscurriculum op te leggen in alle gesubsidieerde scholen, en door zowel in publieke als in private onderwijsinstellingen aandacht te besteden aan de diversiteit aan levensbeschouwingen in de samenleving.

Hoewel een gemengd systeem, vanuit een normatief, theoretisch kader, te verkiezen is, kunnen we niet *a priori* beslissen welk systeem de overheid moet kiezen. Deze keuze zal altijd afhangen van sociale, culturele en historische contexten (cf. Bader 2007; Giesinger 2009) en aan de rechtvaardigheid en efficiëntie van het betreffende systeem. Zolang het onderwijssysteem in kwestie leidt tot gelijke onderwijskansen en tot de ontwikkeling van jongeren tot autonome burgers, is het in overeenstemming met het egalitair, autonomy-based liberalisme. Of deze doelstellingen worden gerealiseerd in publieke scholen of in publieke *en* private scholen, is eigenlijk niet van belang. Wat telt, is de vraag of het gekozen systeem al dan niet in staat is om gelijke onderwijskansen voor elk kind te garanderen.

Bibliografie

- Bader, Veit. 2007. *Liberalism or Democracy? Associational Governance of Religious Diversity*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brighouse, Harry. 1996a. "Is there a Neutral Justification for Liberalism?" *Pacific Philosophical Quarterly* 77: 193-215.
- Brighouse, Harry. 1996b. "Egalitarian Liberals and School Choice." *Politics Society* 24,4: 457-486.

- Brighouse, Harry. 1998. "Why Should States Fund Schools?" *British Journal of Educational Studies* 46,2: 138-152.
- Brighouse, Harry. 2000. *School Choice and Social Justice*. Oxford: Oxford university Press.
- Brighouse, Harry. 2002a. "School Vouchers, Separation of Church and State, and Personal Autonomy." In *Moral and Political Education*, red. Stephen Macedo & Yael Tamir, 244-274. New York: New York University Press.
- Brighouse, Harry. 2002b. "Egalitarian Liberalism and Justice in Education." *The Political Quarterly* 73,2: 181-190.
- Brighouse, Harry. 2004. "What's Wrong with Privatising Schools?" *Journal of Philosophy of Education* 38,4: 617-631.
- Burtonwood, Neil. 2000. "Must Liberal Support for Separate Schools be Subject to a Condition of individual Autonomy?" *British Journal of Educational Studies* 18,3: 269-281.
- Burtonwood, Neil. 2003. "Social Cohesion, Autonomy and the Liberal Defence of Faith Schools." *Journal of Philosophy of Education* 37,3: 415-425.
- Chan, Joseph. 2000. "Legitimacy, Unanimity, and Perfectionism." *Philosophy and Public Affairs* 29,1: 5-42.
- Burtonwood, Neil. 2003. "Social Cohesion, Autonomy and the liberal Defence of Faith Schools." *Journal of Philosophy of Education* 37,3: 415-425.
- Dagovitz, Alan. 2004. "When Choice does not matter: Political Liberalism, Religion and the Faith School Debate." *Journal of Philosophy of Education* 38,2: 165-180.
- De Jong Johan & Ger Snik. 1995. "Liberalism and Denominational Schools." *Journal of Moral Education* 24,4: 395-408.
- De Jong, Johan & Ger Snik. 2002. "Why Should States Fund Denominational Schools?" *Journal of Philosophy of Education* 36,4: 573-587.
- De Wolff, Anneke, Siebren Miedema & Doret de ruyter. 2002. "Identity of a Christian School: conceptions and practical significance. A Reconstructive Comparison." *Educational Review* 54,3: 239-247.
- Dworkin, Ronald. 1985. "Why Liberals Should Care about Equality." In *A Matter of Principle*, red. Ronald Dworkin, 205-213. Oxford: Oxford University Press.
- Eisgruber, Christopher C. & Lawrence C. Sager. 2007. *Religious Freedom and the Constitution*. Cambridge: Harvard University Press.
- Franken, Leni & Patrick Loobuyck. 2013. "The Future of Religious Education on the Flemish School Curriculum. A Plea for Integrative Religious Education for All." *Religious Education* 108,5, in press.
- Galston, William A. 2002. *Liberal Pluralism. The Implications of Value Pluralism for Political Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giesinger, Johannes. 2009. "Evaluating School Choice Policies: A Response to Harry Brighouse." *Journal of Philosophy of Education* 43,4: 589-596.
- Greenawalt, Kent. 2009. *Religion and the Constitution. Volume 2: Establishment and Fairness*. Princeton: Princeton University Press.

- Jackson, Robert. 2003. "Should the State fund Faith-based Schools, A Review of the Arguments." *British Journal of Religious Education* 25,2: 89-102.
- MacMullen, Ian. 2004. "Education for Autonomy: the Role of Religious Elementary Schools." *Journal of Philosophy of Education* 38,4: 601-615.
- MacMullen, Ian. 2007. *Faith in Schools? Autonomy, Citizenship, and Religious Education in the Liberal State*. Princeton: Princeton University Press.
- Mcdounogh, Kevin. 1998. "Can the Liberal State Support Cultural Identity Schools?" *American Journal of Education* 106: 463-499.
- Mason, Andrew. 1990. "Autonomy, Liberalism and State Neutrality." *The Philosophical Quarterly* 40,161: 433-452.
- Merry, Michael S. & Sjoerd Karsten. 2010. "Restricted Liberty, Parental Choice and Homeschooling." *Journal of Philosophy of Education* 44,4: 497-514.
- Piper, Mark. 2011. "The Prudential Value of Education for Autonomy." *Journal of Philosophy of Education* 45,1: 19-35.
- Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Harvard: Harvard University Press.
- Rawls, John. 1982. "Social Unity and Primary Goods." In *Utilitarianism and Beyond*, red. Amartya Sen & Bernard Williams, 159-186. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rawls, John. 1988. "The Priority of Right and Ideas of the Good." *Philosophy and Public Affairs* 17,4: 251-276.
- Rawls, John. 2005/1993. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Raz, Joseph. 1986. *The Morality of Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Raz, Joseph. 1988. "Autonomy, Toleration and the Harm Principle," in *Justifying Toleration: Conceptual and Historical Perspectives*, red. Susan Mendus, 155-175. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reich, Rob. 2007. "How and Why to Support Common Schooling and Educational Choice at the Same Time." *Journal of Philosophy of Education* 41,4: 709-725.
- Short, Geoffrey. 2002. "Faith-based Schools: A Threat to Social Cohesion?" *Journal of Philosophy of Education* 36,4: 559-572.
- Steutel, Jan & Ben Spiecker. 2011. "Civic Education in a Liberal-democratic Society," in *Moral Education and Development*, red. Doret J. de Ruyter & Siebren Miedema, 193-207. Rotterdam: Sense Publishers.
- Tamir, Yael. 1995. "Two Concepts of Multiculturalism." *Journal of Philosophy of Education* 29,2: 161-172.
- Williams, Kevin. 1998. "Education and human Diversity: The Ethics of separate Schooling revisited." *British Journal of Educational Studies* 46,1: 26-39.